

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 3 (48)

2023
КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск

ПАВЛЕНКО С. В., Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Ратгерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗСВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю. Я., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

АРХЕОЛОГІЯ Й ПРОСТІР

ІСТОРІЯ ОДНОГО МІСТА

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Володимира Івасюка, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:

<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

Офіційна сторінка журналу:

Сайт «Спілка археологів України»
[<http://www.vgosau.kiev.ua>] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

Надруковано за постановою редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий зі згоди редакції та авторів статей

alt > bank

більше ніж просто банк

Виходить за фінансової підтримки Акціонерного товариства «АЛТБАНК».

Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111

<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Літературні редактори

*А. І. Радченко,
І. Г. Тарасенко*

Рисунки

авторські

Комп'ютерна верстка

С. А. Горбаненка

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© Інститут археології НАН України, 2023

Підписано до друку 20.10.2023. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 33. Обл.-вид. арк. 35,5. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

В. І. Квітковський, Г. Є. Свистун

МАТЕРІАЛИ ОРДИНСЬКОГО ЧАСУ З БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КИЦІВКА 1

Матеріали з розкопок багатошарового поселення Кицівка 1 дають додаткове уявлення про характеристики населення ординського часу, яке побутувало на лісостеповому відрізку басейну р. Сіверський Донець. Матеріальна й духовна культура презентована керамічним і чавунним посудом, виробами із заліза і сплаву кольорового металу (елементи зброї, захисні обладунки, одяг, знаряддя праці) тощо. Велике значення для розуміння характеру світогляду і походження поселенців зазначеного періоду має виявлене інгумаційне поховання. Грунтуючись на отриманому матеріалі, ми змогли простежити аналогії знахідкам у широкому ареалі пам'яток ординського періоду Південно-Східної Європи та Центральної Азії.

Ключові слова: ординський час, інгумаційне поховання, нарізний орнамент, Подінців'я.

Вступ. В останні десятиріччя активізувалися дослідження золотоординського періоду різних регіонів України і взаємовпливів осілого і кочового населення. Свідченням цього стала публікація низки статей і монографій, присвячених Наддніпрянщині та Північному Причорномор'ю (Біляєва 2012; Моця 2015), Нижньому Подніпров'ю (Ельников 2001), Дніпровському лісостеповому Лівобережжю (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004), середній течії Сіверського Дінця та Приазов'ю (Кравченко 2000; 2015). Ці старожитності мають місце й у межах Харківської обл. України, де впродовж останнього десятиліття виявлено нові пам'ятки ординського часу (Улуса Джучі). Так триває заповнення своєрідної «білої плями» щодо історичних процесів у цей період на вказаній території: з'являються знахідки в Чугуївському та Харківському городищах, селищах Зауддя та Олешки, біля с. Артемівки, поряд із житловим масивом «Горизонт» на околиці м. Харкова і в інших

місцях (Голубева 2010; Шрамко, Задников 2010; Свистун, Шевченко 2013; Окатенко, Свистун, Фильчаков 2019)¹. Вони уточнюють просторові межі Улусу Джучі, динаміку освоєння прикордоння та характер взаємодії різних етнокультурних груп, що на сьогодні є недостатньо вивченим питанням.

Перелік таких пам'яток поповнило Кицівське селище, яке у складі археологічного комплексу салтівської культурно-історичної спільності (городище, селище і могильник) тяжіє до переправи через Сіверський Донець² (рис. 1). Остання з'єднувала в меридіональному напрямі землі степу та лісостепу і мала важливе стратегічне значення. Зокрема, в «Книзі Большому Чертежу» повідомляється, що через Каганський колодязь (нинішню р. Таланку або Таганку) проходила дорога до Нового Царьова міста (Царборисова), яке було з кінця XVI і до початку XVIII ст. південним форпостом Московської держави на території Поля (у впадіння р. Оскол до р. Сіверський Донець). Але, враховуючи наявність навпроти переправи (біля р. Таланки /

1. Повніший перелік місцезнаходжень золотоординських артефактів і пам'яток у досліджуваному регіоні та на прилеглих до нього територіях наведено І. Б. Шрамко та С. А. Задніковим (2010, с. 163, 164).

2. А. З. Вінніков і С. О. Плетнева саме в цьому місці локалізували Каганський перевіз (назва за «Книгою Большому Чертежу») (Вінніков, Плетнева 1998, с. 30, рис. 5; Плетнева 1999, с. 250, рис. 2). Наявність переправи у цьому місці, напевно, не можна ставити під сумнів. Але, найвірогідніше, що безпосередньо Каганський перевіз розташований нижче за течією Сіверського Дінця, адже в «Книзі Большому Чертежу» є чітка вказівка, що він знаходиться нижче за гирло Великої Бабки. Це також підтверджують і локалізовані на місцевості Кицівське (Гумнінья) та Котковське городища, використані у описі місцевості як орієнтири (ред. Сербина 1950, с. 71; Свистун 2018).

Таганки) городища, спорудженого ще за раннього середньовіччя, цей шлях, певно, почали використовувати набагато раніше. Побічно жвавість цієї магістралі підтверджують багатощарові різночасові археологічні відкладення Кицівського селища, яке починає функціонувати щонайменше з епохи пізньої бронзи.

Історія досліджень. Зазначене поселення розташоване за 200 м на південь від сучасного с. Кицівки, на лівобережжі Великої Бабки, поблизу вигину русла річки у західному напрямку, яка за 2,5—3 км впадає в р. Сіверський Донець, праворуч від дороги до с. Печеніги. Топографічно пам'ятка знаходиться на надзаплавній терасі. Це поселення, в подальшому зафіксоване ще декілька разів, виявив 1949 р. І. П. Костюченко (1949, с. 7). У 1964 р. селище оглянув Є. В. Пузаков, який вважав його нововідкритим і назвав Кицівка 1. За тогочасними визначеннями дослідників, на поселенні виявлено кераміку зрубної та бондарихінської культур, а також скіфського часу (Пузаков 1964, с. 8, 12, табл. 6: 1).

1976 р. поселення повторно «відкрив» Ю. В. Буйнов, який назвав його Кицівка 2. Дослідник відмітив, що поселення майже знищене піщаним кар'єром і помилково ототожнив його з пам'яткою, яку зафіксував ще П. П. Єфименко на початку ХХ ст. і оглянув пізніше М. В. Сибільов, хоча вона й розташована на протилежному березі р. Великої Бабки. У північно-західній частині пам'ятки Ю. В. Буйнов здійснив зачистку стінки кар'єру. Знайдені тут артефакти були визначені як такі, що належать бондарихінській культурі (Буйнов 1977, с. 27—28).

Очевидно, що місце досліджень Ю. В. Буйнова і два піщаних підвищення, що безпосередньо прилягають до русла Великої Бабки із західного боку кар'єру, є одним і тим самим селищем, а виявлені відмінності в культурних відкладеннях слід пояснювати різницею в площі, яку займала археологічна пам'ятка протягом того чи іншого історичного періоду.

О. О. Лаптев 2011 р. «відкрив» поселення вчетверте й востаннє. На щастя, своєчасне ознайомлення зі звітами попередників допомогло дослідникові уникнути внесення селища до наукового звіту як щойно відкритого.

На сьогодні селітебна територія із півночі на південь перерізана ґрунтовою дорогою, її східна частина вщент знищена кар'єром (згідно з вказівкою Ю. В. Буйнова), а західна (що прилягає до р. Великої Бабки) засаджена хвойним лісом. На території пам'ятки (сучасний розмір принаймні 300 × 150 м) О. О. Лаптев зібрав уламки керамічного посуду, визначені як такі, що мають відношення до доби бронзи, пенківської культури та салтівської культурно-історичної спільності (Лаптев 2012, с. 278).

Упродовж 2017—2019 рр. пам'ятку досліджували шляхом стаціонарних розкопок В. І. Квітковський і Г. Є. Свистун. У результаті робіт виявлені культурні відкладення часів Великого переселення народів, епохи колонізації Слобожанщини

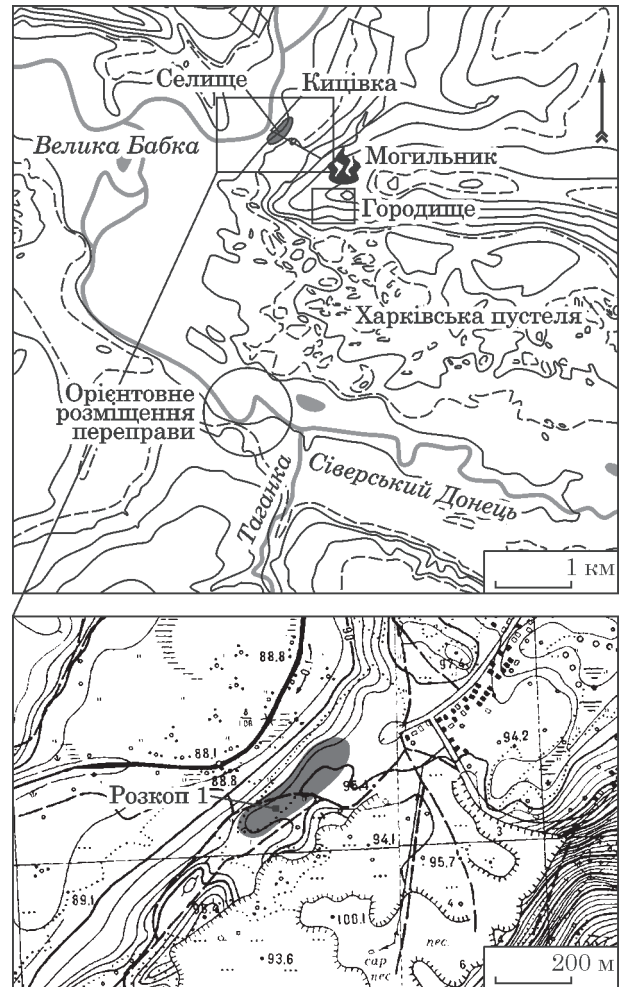

Рис. 1. Розташування Кицівського селища

у XVII—XVIII ст., а також ординського часу, яким і присвячено цю роботу. Останній горизонт презентований фрагментами керамічного посуду, металевими побутовими предметами, елементами озброєння, захисного обладунку та одягу, а також цілими та колотими чорно-металургійними крицями, які можуть вказувати на близькість до місця розкопок металургійного або ковальського центрів. До того ж досліджено інгумаційне поховання (Квітковський, Свистун 2017, с. 28, рис. 62: 32, 33; 2018, с. 18, рис. 66, 67; 2020).

Як зазначено вище, під поселення були освоєні останні надзаплавної тераси. Раніше селище перекривало старе с. Кицівка, яке за недавнього минулого змістилося на північ — до сучасної автомобільної траси. Натепер багатощарова пам'ятка локалізується в межах двох піщаних пагорбів. Чи були освоєні ширші площі у цьому місці — встановити неможливо, оскільки сучасний піщаний кар'єр знищив первісний ландшафт на широкій прилеглий зі сходу площі — до мису плато, на якому розміщене ранньосередньовічне городище (на східній частині надзаплавного мису) і кремацийний могильник (переважно по сідловині цього мису). Разом перелічені пам'ятки складають археологічний комплекс салтівської культурно-історичної спільності.

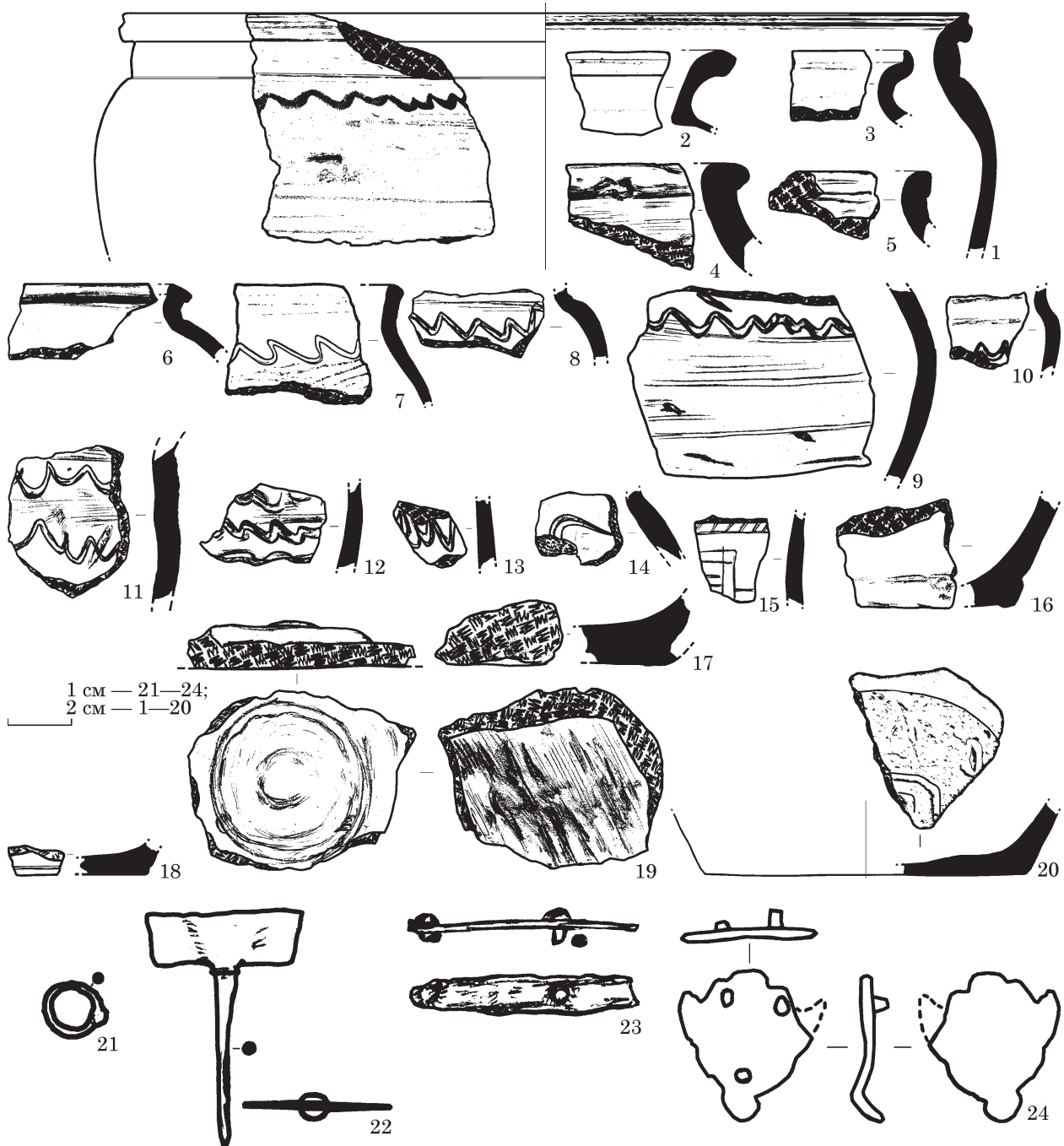

Рис. 2. Знахідки ординського часу з Кицівського селища: 1—20 — фрагменти керамічних посудин; 21 — кольчужне кілечко; 22 — наконечник стріли; 23, 24 — ремінна накладка (1—20 — глина; 21—23 — залізо; 24 — олов'яниста бронза)

Вірогідно виявлене селище вздовж лівого узбережжя Великої Бабки зберіглося максимально, враховуючи загальний характер використання ландшафту і близькість до джерела (яке, ймовірно, існує з давніх-давен), що знаходиться напроти центральної частини поселення і тому максимально зручне для використання з обох заселених останців тераси.

Результати досліджень. Завдяки роботі в розкопі на південному останці встановлено, що нижче за слобожанські відкладення XVII—XVIII ст. залягає світліший золистий шар потужністю 20—25 см зі знахідками керамічно-

го посуду періоду розвинутого середньовіччя (XIII—XIV ст.). Під цим шаром до рівня материка розміщується сірий ґрунт зі знахідками періоду III—V ст. Зазначимо, що чіткої межі між другим і третім нашаруваннями гумусованого піску не помітно, що іноді спричиняє певні труднощі щодо визначення культурно-хронологічних горизонтів.

Керамічний матеріал епохи розвинутого середньовіччя представлений уламками якісних посудин, виготовлених на гончарному крузі (рис. 2: 1—20). Їхнє тісто добре вимішане, однорідне. Іноді трапляється дрібний шамот. Панів-

ним видом орнаментатції на знайдених фрагментах була прокреслена до випалу хвиляста лінія в один, два або три радіальні ряди на плічках (рис. 2: 1, 7—14). Переважно це широкогорлі горщики з відігнутих назовні потовщеним вінцем. Відновлений зовнішній діаметр горловини однієї з посудин становить близько 27 см, максимальний діаметр тулуба — орієнтовно 29 см (рис. 2: 1). Частина посуду характеризується наявністю вираженого перелому профілю на переході від горла до плічка. Інша має закруглений, плавний перехід. У місці переходу від плічка до тулуба частина посудин відрізняється потовщенням стінок, що може свідчити про застосування бочарки для розширення стінок. Різноманітні форми вінця посудин: сплощені по краю потовщення, загорнуті назовні; з вираженою радіальною дворівневою рельєфністю; з підрізом під розміщення покритишки (рис. 2: 1—7). Все це свідчить про застосування технології обточування за допомогою скребка або ножа зі зміщенням леза вгору, без зміщення кута нахилу леза, зі зміщенням початкового кута нахилу донизу (Бобринський 1978, с. 49—53). Деякі з донних частин мають дещо виражену закраїну, яка може бути наслідком способу формування посудини, за якого до диска денця наліплювали стінки (рис. 2: 16). На одному з денць із внутрішньої сторони є радіальні кільця слідів виготовлення на гончарному крузі. Із зовнішнього боку на даному фрагменті зафіксовано відбитки дерев'яної дошки робочої площини поворотного пристрою (рис. 2: 19). Відновлений діаметр одного з денць складає приблизно 10 см (рис. 2: 21). На його зовнішній стороні є рельєфне тавро, вирізане на робочій поверхні гончарного круга і відтиснуте на тісті розміщеної на ньому посудини. Воно зберіглося фрагментарно і є, мабуть, конфігурацією з двох підквадратних фігур, позначених лініями периметрів і вписаних одна в одну. Зовнішня лінія має зріз кута квадрата, утворюючи додаткову грань.

Серед інших виділяється фрагмент чорнолощеної стінки посудини, на поверхні якої після випалу прокреслений геометричний орнамент, що поєднує прямі лінії, які перегинаються під прямим кутом і з'єднуються кінцями, а також ряд косих прорізів, укладений між двома прямими паралельними лініями. Фрагментарність малюнка заважає отриманню повного уявлення про зображення, але характер тіста допускає віднесення цього артефакту до розвинутого середньовіччя (рис. 2: 15).

Металеві знахідки з культурного шару, що відносять до розвинутого середньовіччя, представлені предметами озброєння та спорядження. Елемент захисного обладунку представлений залізним кольчужним кільцем, виготовленим з округлого в поперечному перерізі дроту, кінці якого з'єднані заклепкою (рис. 2: 21). Діаметр кільця становить 9 мм, діаметр дроту — 1 мм.

Залізний черешковий зрізень у вигляді лопаточки зберігся фрагментарно (рис. 2: 22).

Довжина округлого в поперечному перерізі черешка становить 2,7 см, ширина основи лопаточки — 2,1 см. Між черешком і лопаткою має місце упор. Лопаточка зламана, тому неможливо чітко співвіднести виріб із конкретним видом. Можна лише припустити, що він за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова належить до одного з типів IX—XII відділу плоских наконечників. Такі стріли притаманні XIII—XIV ст. та були знайдені на просторах від Монголії до Східної Європи (Федоров-Давидов 1966, с. 27, 28, рис. 3: 9).

Також знайдено дві ремінні накладки. Одна з них виготовлена із заліза (рис. 2: 23) і є смугою металу з дещо рельєфно виділеною центральною частиною вздовж усєї поздовжньої осі виробу. Пластина з плавними розширеннями на різних ділянках містить дві залізні округлі заклепки, які пронизують її наскрізь. З лицьового боку головки заклепок розклепані в овали, рельєфно підняті над основною поверхнею виробу. Одна зі сторін накладки обламана, інша має закінчення, близьке за абрисом до шатра. Збережена довжина виробу становить 3,6 см, найбільша ширина — 0,6 см, товщина пластини — 0,1 см. Такий тип накладок є широкоживим і належить до простих, витягнутих. За функціональним призначенням ця накладка могла слугувати як ремінна прикраса, а також як наконечник ремня і кінцевого ремінця (Руденко 2000, с. 49).

Друга зі знайдених у Кицівському селищі ремінних накладок виготовлена з олов'янистої бронзи (рис. 2: 24) і є прикрасою з фігурним щитком у вигляді трилисника, для кріплення якого зі зворотного боку слугують три округлі заклепки: одна вздовж центральної поздовжньої осі біля декоративного краю і дві обабіч неї — біля бічних відгалужень фігури. Накладка була знайдена фрагментованою в деформованому стані. Довжина виробу становить приблизно 2,5 см, ширина — біля 2,2 см, товщина — майже 0,18 см.

Розглянуті вище ремінні накладки належать до «аскідського кола» старожитностей. Накладки, подібні до залізної з Кицівського селища, відомі і в домонгольських матеріалах, але їх застосовували і в ординські часи (тип Б1 і Б2 на підставі класифікації Г. О. Федорова-Давидова) (Руденко 2000, с. 50, 51, рис. 3). А бронзова, що відрізняється більшою вигадливістю форми, характерна винятково для ординського періоду і належить до типу Д6, на підставі класифікації Г. О. Федорова-Давидова (Руденко 2000, с. 50, 51, рис. 4).

Також у культурному шарі Кицівського селища трапляються уламки чавунних казанів (в одному з випадків із основою плоского горизонтального руків'я), які також можна співвідносити з ординським періодом (Набуллін і др. 2017; Постикє, Бакуменко-Пырнэу 2020). Чавунний посуд наявний на низці пам'яток Південної Русі, а також прилеглих до неї територій як право-, так і лівобережжя Дніпра, його вивченню приділяли увагу вітчизняні дослідники. Зокрема,

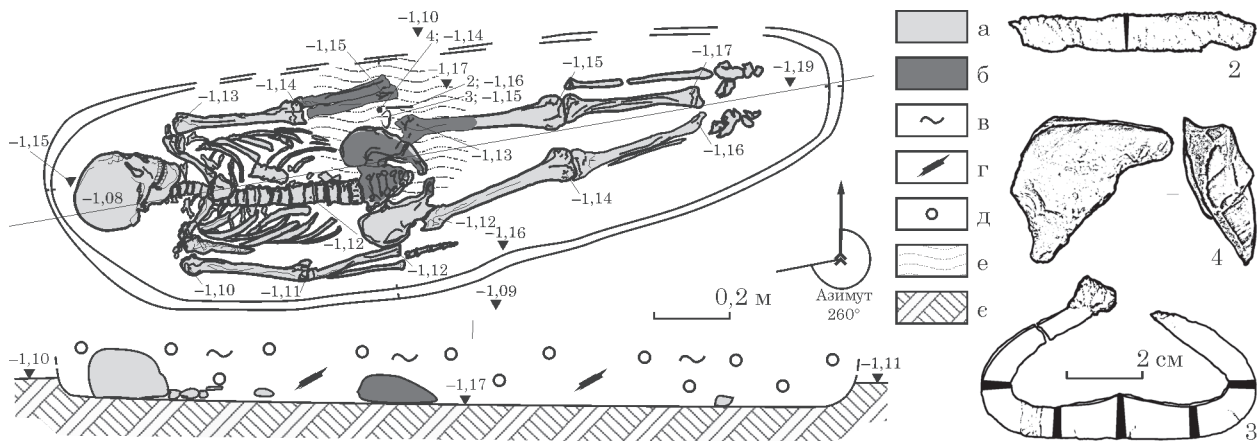

Рис. 3. Інгумаційне поховання Кицівського селища: 1 — план і профіль поховання (а — кістка; б — пропечена кістка; в — зола; г — деревне вугілля; д — гумусований пісок; е — масив золи; е — материк, пісок); 2 — ніж (?); 3 — калачоподібне кресало; 4 — кресальний камінь (2, 3 — залізо; 4 — кремій)

С. О. Біляєва на матеріалах із комплексів другої половини XIII — XIV ст. поселення поблизу с. Озаричі Конотопського р-ну Сумської обл. за формою виробів виділила дві групи (типи) казанів: великі — діаметром 43—45 см, з прямими вінцями, що рівно зрізані й нахилені назовні, плавно переходячи у широкий тулуб (Біляєва, Недопако, Москаленко 1977, с. 79, рис. 1: 1—3, 6—8) та менші — з діаметром вінець 24—35 см з відігнутими назовні вінцями з плоским зрізом та опуклобоким туловом (Біляєва, Недопако, Москаленко 1977, с. 79, рис. 1: 4, 5, 9). Під час досліджень залишків давньоруського міста Возв'яглі на сучасній Житомирщині, спаленого, за свідченнями писемних джерел, 1257 р. Данилом Галицьким, також знайдений казан першого типу, що може свідчити про появу чавунного посуду на теренах Південної Русі ще в середині XIII ст. (Біляєва, Петраускас 2017, с. 52, рис. 1).

Знахідки чавунних казанів відомі і на найближчих територіально до Кицівського селища пам'ятках Подінців'я ординського часу. Насамперед, це Чугуївське городище (Свистун 2009, с. 18, рис. 11: 5; 12: 1) і випадкова знахідка на лівобережжі Сіверського Дінця на захід від с. Таганка Чугуївського р-ну¹, напроти східного краю правобережної Харківської пустелі (на її західному краї знаходиться Кицівський археологічний комплекс). Обидва казани належать до першого типу, за С. О. Біляєвою. Також такий посуд різних типів відомий на пам'ятках середньої течії Сіверського Дінця, на Донецькому кряжі та в Північному Приазов'ї (на Цариному городищі з великою колекцією фрагментів чавунних казанів і на деяких інших пам'ятках наявний нумізматичний матеріал другої половини XIV ст.) (Михеев 1968, с. 11, табл. XVI: 4; Кравченко 2015, с. 418, 431, 436, 438, 453). Загальний характер знахідок чавунних виробів в регіоні не дає підстав на основі отриманих матеріалів з Ки-

цівського поселення робити інші висновки щодо датування та культурної інтерпретації казанів.

Деякі питання у культурно-хронологічному визначенні викликають знахідки чорно-металургійних криць — однієї цілої та розколотих на частини. Усі вони були сконцентровані у заповненні округлої господарської ями, у якій також відзначено шлаки. За аналізом стратиграфічних відкладень яма може бути віднесена до ординського часу, хоча повної впевненості в цьому за наявними матеріалами поки що не має. Остаточного відповіді на це питання допоможуть подальші дослідження.

На рівні піщаного материка, на глибині близько 110 см від сучасної денної поверхні, зафіксовано поховання дорослої людини, орієнтоване головою на захід (рис. 3: 1). Оскільки культурні відкладення були перекриті наносами піску потужністю до 50 см, поховання, напевно, було скоєно на глибині близько 60 см від середньовічної денної поверхні. Контури могильної ями у культурному шарі із гумусованого піску не простежувались, їх визначено лише після досягнення материкового піску. Могильна яма орієнтована довгою віссю за лінією захід — схід із відхиленням відповідно до азимуту 260°. У плані вона мала витягнуту овальну форму. Від рівня зачистки на материк її максимальна довжина становила 199 см; ширина у східній частині (біля ніг похованого) — приблизно 33 см; ширина в західній частині (у голови похованого) — біля 60 см. До заглибленого в материк плоского дна могильна яма дещо звужувалась: від 2 до 5 см на різних ділянках. У материк яма була заглиблена на 5—8 см. Біля голови небіжчика (у західному секторі) дно ями перевищувало рівень біля його ніг на 4 см.

Похований був розташований на спині у витягнутому положенні, з ледь помітним поворотом на північ. Ноги були зведені разом, а руки витягнуті вздовж корпусу. Череп лицєвою частиною був розвернутий у північному напрямку. Загальна довжина кістяка становила близько 180 см.

1. Зберігається у КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна» Харківської обласної ради, одиниця зберігання НДФ-2310.

Біля лівого стегна померлого розташовані залізний ніж (?) (рис. 3: 2), залізне калачовидне кресало (рис. 3: 3) і кресальний кремій підтрикутної форми (рис. 3: 4).

Особливістю поховання є зольна пляма, зміщена в північний сектор ями. Вона підстилає тіло померлого біля таза, тут помічено і пірогенні сліди на кістках людини. Насамперед у районі копичка та лівої частини таза, верхнього сектора лівої гомілкової та ліктьової зони лівої кінцівки, до того ж у цих частинах кістки були вкриті чорною кіптявою.

Заповнення могильної ями складено гумусованим піском (перекопаним культурним шаром з дрібними фрагментами ліпного керамічного посуду) з фракціями деревного вугілля та домішкою золи.

Таким чином, досліджене в Кицівському селищі поховання належить до чоловічих рядових, зі слідами вогняного ритуалу IV періоду (золотоординського часу) за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова (Федоров-Давыдов 1966, с. 150—163). Вочевидь, вогняний ритуал був здійснений поза межами поховальної ями, оскільки під золою була відсутня пропечена лінза ґрунту, а попіл і деревне вугілля наявні в засипці могильної ями. Водночас небіжчик був поміщений на розпечену золу, скинуту в могилу, через що останки мають сліди пропеченості на кістках.

Висновки. Підбиваючи попередні підсумки щодо результатів досліджень старожитностей у поселенні Кицівка I слід насамперед зазначити, що було виявлено перше поховання ординського часу на території лісостепового Подінців'я, яке вивчене в процесі стаціонарних розкопок, з фіксацією *in situ* всіх складових компонентів комплексу. Це дало змогу виявити, попри інші складові поховального обряду, елементи сакральних дій, виконаних у процесі поховання — вогняного ритуалу. Він має широкі аналогії на суміжних територіях, але в лісостеповому північно-донецькому мікрореєоні прослідкований вперше. Завдяки цьому можна уточнити ареал застосування цього сакрального дійства, зафіксувати його місцеві особливості, скласти певне уявлення про світогляд місцевого населення ординського часу, спробувати виявити його витоки та шляхи привнесення до басейну верхньої течії Сіверського Дінця. Але давати певне етнічне визначення місцевих насельників вважаємо передчасним з огляду на недостатні на сьогодні об'єми досліджень.

Аналіз матеріалів у культурних нашаруваннях пам'ятки та супутніх покійнику речей дає підстави віднести поховання до доісламського періоду ординської присутності. Також слід наголосити на тій обставині, що воно здійснене безпосередньо на селітебній території, що не було чимось винятковим на цих теренах і в подальші часи включно до середини XX ст. З певною обережністю можна припустити, що це може бути свідченням певної тягlosti в етнокультурній генезі на цих територіях.

Дані, отримані під час досліджень у Кицівському селищі, дали змогу уточнити своєрідність матеріальної та духовної культури ординського часу в зазначеному мікрореєоні басейну Сіверського Дінця — на прикордонні Степу та Лісостепу у місці проходження магістральних шляхів. Також ці відомості поповнюють матеріали для коригування ординського ареалу у Подінців'ї.

ЛІТЕРАТУРА

Беляева, С. О., Недопако, Д. П., Москаленко, Н. П. 1977. Про середньовічне чавуноливарне виробництво. *Археологія*, 23, с. 78-87.

Біляева, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII—XVIII ст.)*. Київ: Університет «Україна».

Біляева, С. О., Петраускас, А. В. 2017. Давньоруське місто Возвягль у реаліях середини XIII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Возвягль — Звягль — Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть*. Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ, с. 48-53.

Бобринський, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Буйнов, Ю. В. 1976. *Отчёт предскифского отряда Скифо-Славянской экспедиции ХГУ о разведках и раскопках в 1976 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/111.

Винников, А. З., Плетнева, С. А. 1998. *На северных рубежах Хазарского Каганата. Маяцкое поселение*. Воронеж: ВГУ.

Голубева, І. В. 2010. Сучасні археологічні дослідження Харківської фортеці та її околиць. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали VII Міжнародної научної конференції. Харків, 28—29 жовтня 2010 г.* Харків: НТМТ, с. 68.

Ельников, М. В. 2001. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы. *Татарская археология*, 1—2 (8—9), с. 142-187.

Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2017. *Звіт про археологічні розвідки в басейні Сіверського Дінця в межах Зміївського, Печенізького та Чугуївського районів у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2017/81.

Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2018. *Звіт про розкопки Кицівського археологічного комплексу у 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2020. Кицівський археологічний комплекс на Харківщині. В: *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Суми, Україна 7—8 лютого 2020 р.* Суми: Цьома С. П., с. 67-70.

Костюченко, І. П. 1949. *Отчёт об археологической разведке, проведённой 1949 г. в Северо-восточной части Харьковской области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/11а.

Кравченко, Э. Е. 2000. Памятники оседлого населения XI—XIV вв. в среднем течении Северского Донца. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 75-100.

Кравченко, Э. Е. 2015. Памятники золотоордынского времени в степях между Днепром и Доном. В: Бочаров, С. Г., Ситников, А. Г. (ред.). *Генуэзская Га-*

зария и Золотая Орда. Археологические источники Восточной Европы. Кишинев; Казань: Stratum plus, с. 411-478.

Лаптев, О. О. 2012. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. I. П. Костюченка. *Древности 2012*, 11, с. 275-290.

Михеев, В. К. 1968. *Отчёт об археологических исследованиях поселения Самойловской культуры у с. Маяки*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/48.

Моця, О. П. 2015. *Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Набиуллін, Н. Г., Беляев, А. В., Храменкова, Р. Х., Шайхутдінова, Е. Ф., Янбаев, Р. М. 2017. Чугунная посуда Джукетау: предварительные результаты междисциплинарных исследований. *Поволжская археология*, 2 (20), с. 236-254.

Окatenко, В. Н., Свистун, Г. Е., Фильчаков, Н. Н. 2019. Курганний могильник і середньовекове погребення в районі жилак масива «Горизонт» г. Харківка. *Харьковский историко-археологический сборник*, 24, с. 68-82.

Плетнева, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим.

Постикэ, Г. И., Бакуменко-Пырнэу, Л. В. 2020. Чугунные котлы Шехр Ал-Джедида (Орхейул Векъ — Старый Орхей, Республика Молдова). *Поволжская археология*, 2 (32), с. 181-199.

Пузаков, Е. В. 1964. *Отчёт об археологических исследованиях в бассейне реки Северского Донца в 1964 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/69.

Руденко, А. К. 2000. Датировка находок «аскизского круга» из Волжской Булгарии. В: Белорыбкин, Г. Н., Руденко, А. К. (ред.). *Аскизские древности в средневековой истории Евразии. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции*. Казань, с. 47-127.

Свистун, Г. Е. 2009. *Отчёт о проведении охраняемых археологических исследований на Чулуевском городище и Кочетковском могильнике в 2009 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/304.

Свистун, Г. Е. 2018. Местоположение Котковско-го городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом. Харків, 14—15 грудня 2018 р.* Харків, с. 34-35.

Свистун, Г. Е., Шевченко, О. А. 2013. Золотоордынское зеркало из фондов Художественно-мемориального музея И. Е. Репина. В: Ворошилов, А. Н. (ред.). *Восточноевропейские древности: сборник научных трудов. Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*. Воронеж: Научная книга, с. 238-244.

Сербина, К. Н. (ред.). 1950. *Книга Большому Чертежу*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ; Полтава: Археологія.

Фёдоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва: МГУ.

Шрамко, И. Б., Задников, С. А. 2010. Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8: Золотоордынское время, с. 163-230.

REFERENCES

Biliaieva, S. O., Nedopako, D. P., Moskalenko, N. P. 1977. Pro serednovichne chavunolyvarne vyrobnytstvo. *Arkheologia*, 23, s. 78-87.

Biliaieva, S. O. 2012. *Slov'ianski ta tiurkski svity v Ukraini (z istorii vzaiemyn u XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Universytet «Ukraina».

Biliaieva, S. O., Petrauskas, A. V. 2017. Davnoruske misto Vozviahl u realiiakh seredyny XIII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Vozviahl — Zviahel — Novohrad-Volynskiy u chasovomu zrizi ty-siacholit*. Kharkiv: Maidan; Kyiv: Starodavnii svit, s. 48-53.

Bobinskiy, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy: istochniki i metody izucheniia*. Moscow: Nauka.

Buinov, Iu. V. 1976. *Otchet predskifskogo otriada Skifo-Slavianskoi ekspeditsii KhGU o razvedkakh i raskopkakh v 1976 godu*. NA ІА НАН України, ф. 64, 1976/111.

Vinnikov, A. Z., Pletneva, S. A. 1998. *Na severnykh rubezhakh Khazarskogo Kaganata. Maiatskoe poselenie*. Voronezh: VGU.

Holubieva, I. V. 2010. Suchasni arkeolohichni doslidzhenia Kharkivskoi fortetsi ta yii okolyts. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii. Kharkov, 28—29 oktiabria 2010 g.* Kharkov: NTMT, s. 68.

Elnikov, M. V. 2001. Pamiatniki perioda Zolotoi Ordy Nizhnego Podneprovia: istoriia izucheniia, itogi i perspektivy. *Tatarskaia arkheologia*, 1—2 (8—9), s. 142-187.

Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2017. *Zvit pro arkeolohichni rozvidky v baseini Siverskoho Dontsia v mezhakh Zmiivskoho, Pechenizkoho ta Chuhuiivskoho raioniv u 2017 r.* NA ІА НАН України, ф. 64, 2017/81.

Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2018. *Zvit pro rozkopky Kytsivskoho arkeolohichnoho kompleksu u 2018 r.* NA ІА НАН України, ф. 64.

Kvitkovskiy, V. I., Svystun, H. Ye. 2020. Kytsivskiy arkeolohichnyi kompleks na Kharkivshchyni. In: *Ukrainska arkeolohiia: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy. Materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu. Sumy, Ukraina 7—8 liutoho 2020 r.* Sumy: Tsoma S. P., s. 67-70.

Kostiuchenko, I. P. 1949. *Otchet ob arkheologicheskoi razvedke, provedennoi 1949 g. v Severo-vostochnoi chasti Kharkovskoi oblasti*. NA ІА НАН України, ф. 64, 1949/11a.

Kravchenko, E. E. 2000. Pamiatniki osedlogo naseleniia XI—XIV vv. v srednem techenii Severskoho Dontsa. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 1, s. 75-100.

Kravchenko, E. E. 2015. Pamiatniki zolotoordynskogo vremeni v stepiakh mezhd Dneprom i Donom. In: Bocharov, S. G., Sitnikov, A. G. (eds.). *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*. Arkheologicheskie istochniki Vostochnoi Evropy. Kishinev; Kazan: Stratum plus, s. 411-478.

Laptiev, O. O. 2012. Saltivski pam'iatky Kharkivshchyny v rozvidkakh 1949 r. I. P. Kostiuchenka. *Drevnosti 2012*, 11, s. 275-290.

Mikheev, V. K. 1968. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh poseleniia Samoilovskoi kultury u s. Maiaki*. NA ІА НАН України, ф. 64, 1968/48.

Motsia, O. P. 2015. *Zemleroby ta kochivnyky na Velykomu Kordonі Skhidnoi Yevropy v chasy Kyivskoi Rusi*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy НАН України.

Nabiullin, N. G., Biliaev, A. V., Khramenkova, R. Kh., Shaikhutdinova, E. F., Ianbaev, R. M. 2017. Chugunnaia posuda Dzhuketau: predvaritelnye rezultaty mezhdistsiplinarnykh issledovani. *Povolzhskaia arkheologia*, 2 (20), s. 236-254.

Okatenko, V. N., Svystun, H. Ye., Filchakov, N. N. 2019. Kurgannyi mogilnik i srednevekovoe pogrebenie v raione zhilmassiva «Gorizont» g. Kharkova. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 24, s. 68-82.

Pletneva, S. A. 1999. *Ocherki khazarskoi arkheologii*. Moscow: Mosty kultury; Ierusalim: Gesharim.

Postike, G. I., Bakumenko-Pyrneu, L. V. 2020. Chugunnye kotly Shehr Al-Dzhedida (Orkheiul Lek — Staryi Orkhei, Respublika Moldova). *Povolzhskaia arkheologia*, 2 (32), s. 181-199.

Puzakov, E. V. 1964. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v basseine reki Severskoho Dontsa v 1964 g.* NA ІА НАН України, ф. 64, 1964/69.

Rudenko, A. K. 2000. Datirovka nakhodok «askizskogo kruga» iz Volzhskoi Bulgarii. In: Belorybkin, G. N., Rudenko, A. K. (eds.). *Askizskie drevnosti v srednevekovoi istorii Evrazii. Sbornik materialov Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii*. Kazan, s. 47-127.

Svystun, H. Ye. 2009. *Otchet o provedenii okhrannykh arkhologicheskikh issledovaniï na Chuguevskom gorodishche i Kochetokskom mogilnike v 2009 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/304.

Svystun, H. Ye. 2018. Mestopolozhenie Kotkovskogo gorodishcha: sravnitelnyi analiz pismennykh i arkhologicheskikh istochnikov. In: *Problemy istorii ta arkhologii Ukrainy. Materialy XI Vseukrainskoi naukovoi konferentsii, do 60-richchia vid pochatku doslidzhennia Bilskoho horodyshcha Kharkivskym universitetom*. Kharkiv, 14—15 hrudnia 2018 r. Kharkiv, s. 34-35

Svystun, H. Ye., Shevchenko, O. A. 2013. Zolotoordynskoe zerkalo iz fondov Khudozhestvenno-memorialnogo muzeia I. E. Repina. In: Voroshilov, A. N. (ed.). *Vostochnoevropaiskie drevnosti: sbornik nauchnykh trudov. Vestnik Ostrogozhskogo istoriko-khudozhestvennogo muzeia im. I. N. Kramskogo*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 238-244.

Serbina, K. N. (ed.). 1950. *Kniga Bolshomu Chertezhu*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv; Poltava: Arkheolohiia.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki*. Moscow: MGU.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2010. Poselenie XIV veka «Oleshki» na Severskom Dontse. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8: Zolotoordynskoe vremia, s. 163-230.

V. I. Kvitkovskiy, H. Ye. Svystun

MATERIALS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD FROM THE MULTILAYERED SETTLEMENT OF KITSIVKA 1

The materials from the excavations of the multilayered settlement Kitsivka 1 provide additional insight into the characteristics of the Golden Horde Age population living in the forest-steppe part of the Siverski Donets River basin. Over time, the cultural and historical communities inhabiting this territory were changed. However, people always chose to settle in the settlement zones which traditionally used the natural resources of the micro-region and its logistical features. A vivid example of this is the crossing of the Siverski Donets known in the «Book of the Great Map» as the Kaganski Perevoz. It connected the territories with different landscapes: the right-bank forest-steppe and the left-bank steppe, thus being on the border of two systems of economic management and, as a result, cultural development. At certain historical stages, this

point required military control, as evidenced by the remains of fortifications built in the early Middle Ages. During the Golden Horde period, the ethno-political situation seems to have changed dramatically, and the nature of the ties between the populations of the forest-steppe right bank and the steppe left bank of the Siverski Donets acquires the quality of a cultural and economic contactor.

The material and spiritual culture of the Golden Horde period is represented at the Kitsivka 1 settlement by ceramic and cast-iron utensils, iron and non-ferrous metal products (elements of weapons, armour, clothing, tools), etc. Of great importance for understanding the nature of the worldview and origin of the settlers of this period is the discovered inhumation burial which belongs to the male privates, with traces of a fire ritual of the IV period (Golden Horde time) according to the classification of Dr. Fedorov-Davydov.

The settlement of Kitsivka I is the first site in the Kharkiv region containing the materials on everyday life and funerary rites with osteological remains of the deceased, and this provides great potential for further cultural and historical reconstructions of the Golden Horde period in the modern Kharkiv region. It is necessary to further expand the studied areas of cultural layers, which will allow, among other things, to obtain a more accurate chronological framework for the life of the Golden Horde population, which today can be roughly defined as the second half of the 13th—14th centuries.

Keywords: Golden Horde period, inhumation burial, incised ornament, Siverski Donets basin.

Одержано 22.06.2023

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович, кандидат історичних наук, доцент, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Харків, Україна.

KVITKOVSKIY Viktor, Ph. D., Senior Lecturer, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2304-0430,

e-mail: kvitkovskiyvictor@gmail.com.

СВИСТУН Геннадій Євгенович, кандидат історичних наук, старший викладач, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Харків, Україна.

SVYSTUN Hennadii, Ph. D., Senior Lecturer, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7446-0809,

e-mail: sacaliba@gmail.com.